i nakon Drugoga svjetskog rata igrala zapažene uloge na domaćoj i međunarodnoj nogometnoj pozornici.

Zaključno, knjiga je relevantan doprinos istraživanju povijesti nogometa u kontekstu društveno-političkih procesa i isticanja nacionalnoga pitanja u Hrvatskoj uoči Drugoga svjetskog rata. Unatoč oskudnoj arhivskoj građi, autori su na temelju dostupne literature, novinskih izvora i vrijednoga fotografskog fonda uspješno rekonstruirali prve utakmice naše izabrane vrste te uz isticanje njihove nacionalne i simboličke važnosti dali vrijedan uvid u početke hrvatske nogometne reprezentacije.

Domagoj Ivezić

Cormac Ó Gráda, *The Hidden Victims: Civilian Casualties of the Two World Wars* (Princeton: Princeton University Press, 2024.), 510 str.

Cormac Ó Gráda irski je povjesničar i profesor emeritus na University Collegeu u Dublinu. Iako po obrazovanju ekonomist, u svojoj dugogodišnjoj karijeri pretežno se bavio povijesnim temama, ponajviše ekonomskom povijesti Irske te problematikom raznih epidemija gladi u XIX. i XX. stoljeću. Budući da je, kako navodi Ó Gráda, od oko 60 milijuna civilnih žrtava Prvoga i Drugoga svjetskog rata gotovo polovicu moguće svrstati u kategoriju žrtava gladi ili pothranjenosti, monografija *The Hidden Victims: Civilian Casualties of the Two World Wars* predstavlja logičnu nadogradnju istraživačkoga interesa autora. Uzevši u obzir količinu obrađene materije te opseg djela, razumno je tvrditi da je riječ o najambicioznijem Ó Grádinu djelu. Knjiga je, uostalom, dio serije *The Princeton Economic History of the Western World*, čiji je urednik recentni Nobelov laureat iz područja ekonomije Joel Mokyr.

Ova je monografija kvalitativna i kvantitativna analiza civilnih žrtava dvaju najvećih ratnih sukoba XX. stoljeća. Autor primjenjuje komplementaran pristup koji nadilazi puko brojenje ili popisivanje civilnih žrtava rata, odnosno pokušava diferencirati različite primjere (ratnih) zločina bez upadanja u zamku moraliziranja ili utvrđivanja hijerarhije između „većih" i „manjih" zločina. Nadalje, već u uvodu Ó Gráda razmatra temeljne metodološke boljke ovakve studije, a to su sama definicija civila, posebice u kontekstu totalnih ratova, u kojima i civili obavljaju funkcije nužne za djelovanje ratne mašinerije (primjerice proizvodnja hrane ili vojne opreme), te izvori koji dozvoljavaju procjenu broja civilnih žrtava. Dok su vojne žrtve sukoba relativno uredno evidentirane, civilne žrtve, iz različitih razloga, nisu popisivane jednako temeljito, što za posljedicu ima vakuum koji istraživači danas mogu ispuniti više ili manje utemeljenim okvirnim procjenama.

Da je autorov pristup tematski, a ne kronološki, otkriva i struktura poglavljā. Tako se prva tri, naslovljena „Mobilization, Relief, and Famine" (str. 18–60), „Hunger and Famine" (str. 60–125) i „The Demography of World War Famines" (str. 125–154), bave temama gladi i pothranjenosti te njihovim posljedicama na zdravlje civilnoga

stanovništva. Iako nedostatak ili redistribucija hrane prate ratne sukobe od pamtivijeka, Ó Gráda argumentira da je narav totalnih ratova u XX. stoljeću učinila glad prisutnijom i sveobuhvatnijom u odnosu na prošle sukobe. Upravo je ta logika za posljedicu imala činjenicu da se najveći broj civilnih žrtava u Prvom i Drugom svjetskom ratu može svrstati u žrtve gladi. Pritom je najmanji broj žrtava preminuo od same gladi; mnogo je češći slučaj žrtava koje su uslijed nedostatka nutrijenata podlegle zaraznim bolestima ili im se pogoršalo opće zdravstveno stanje. Analiza obuhvaćena u prva tri poglavlja većinu prostora posvećuje europskim članicama sukoba, ali dio studije posvećen je i kolonijalnim posjedima poput Vijetnama odnosno područjima Kine koja su patila uslijed japanske okupacije. Pored utjecaja gladi na kvalitetu života civilnoga stanovništva, Ó Gráda pozornost posvećuje i načinima na koje su državne vlasti pokušale doskočiti problemu, poglavito racioniranjem zaliha te, posljedično, suzbijanjem crnoga tržišta.

Četvrto i peto poglavlje, „The Genocides of World War I" (str. 154–165) te „The Jewish Holocaust" (str. 166–223), posvećeni su stradanjima civila u genocidima koji su obilježili Prvi i Drugi svjetski rat. Autor je svjestan temeljnoga metodološkog problema, a to je sama definicija genocida. S tim u vezi, uvodni dio četvrtoga poglavlja posvećen je nastanku definicije genocida, od djelovanja tvorca samoga termina Raphaela Lemkina do Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida koju je Generalna skupština Ujedinjenih naroda (UN) prihvatila 1948. godine. Kao najočitije primjere problematičnosti definicije autor ističe politizaciju termina te preusku ograničenost koja se spočitava ako se primjenjuje UN-ova konvencija. Ipak, Ó Gráda se nedvosmisleno opredjeljuje uvrstiti samo one primjere koji bi zadovoljili obje definicije genocida, Lemkinovu te onu nastalu radom UN-a. U skladu s tim, četvrto poglavlje, posvećeno genocidu u Prvom svjetskom ratu, bavi se genocidom Armenaca i Grka od Osmanskoga Carstva. Na desetak stranica opisano je stradanje oko milijun Armenaca, od čega je većina žrtava stradala od gladi, tifusa i dizenterije, iako je dio armenskih civila nastradao i u masakrima. Ovlaš je spomenut i genocid te transfer grčkoga stanovništva u Anatoliji za vrijeme Prvoga svjetskog rata te po njegovu završetku.

Mnogo je više pozornosti posvećeno holokaustu, odnosno genocidu nad židovskim stanovništvom u Europi za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Radi se o već dobro obrađenoj historiografskoj temi, a autora poglavito zanima utvrđivanje broja žrtava te njihova raspodjela po pojedinim demografskim odrednicama i zemljama u kojima se genocid odvijao. Što se tiče demografskih odrednica, Ó Gráda zaključuje da su od oko 6 milijuna židovskih žrtava to najčešće bile žene, i to starije životne dobi. S druge strane, židovsko stanovništvo u dobi između 18 i 50 godina imalo je veću šansu za preživljavanje bilo zato što su iskorišteni kao prisilna radna snaga ili zato što su uspješno migrirali iz zemlje. Što se tiče migracija, monografija se poziva na različite autore koji su analizirali židovske migrante po dobi, spolu, profesiji, obrazovanju i društvenim kontaktima da bi odredili profil pojedinaca koji su bili uspješniji u bijegu pred nacističkim režimom i njihovim saveznicima. Poglavlje posvećeno holokaustu sadržava i kratak osvrt na progon i genocid nad romskim stanovništvom u Europi za Drugoga svjetskog rata.

Preko milijun civilnih žrtava zračnih bombardiranja u Prvom i Drugom svjetskom ratu u fokusu je šestoga poglavlja pod nazivom „Civilian Deaths by Aerial Bombing" (str. 224–276). Iako broj od između 5 i 6 tisuća civilnih žrtava bombardiranja Prvoga svjetskog rata izgleda neznatno u usporedbi s preko milijun civilnih žrtava Drugoga svjetskog rata, autor ističe da se upravo tijekom i neposredno nakon Velikoga rata pojavljuju sva važna pitanja i obrasci vezani za problematiku korištenja zračnih udara na civilno stanovništvo. Tako su se sve zaraćene sile u Prvom svjetskom ratu okušale u zračnom ratovanju i napadu na protivnička urbana središta, a najveću štetu počinili su Njemačka napadima na Liège i Antwerpen te Austro-Ugarska bombardiranjem Venecije i Srbije. Mnogo važnije, sam čin utvrđivanja industrijskih postrojenja, željeznica, luka i administrativnih sjedišta lociranih u gradovima kao legitimnih ciljeva zračnih napada učinio je civilne žrtve bombardiranja neizbježnima. Autor daje naslutiti da su metode zračnih napada kao i lociranje potencijalnih ciljeva utemeljeni u periodu Prvoga svjetskog rata, no daljnji tehnološki napredak i nedostatak čvrstih sankcija utemeljenih u međunarodnim sporazumima za posljedicu su imali preko milijun civilnih žrtava bombardiranja u Drugom svjetskom ratu, odnosno oko 2 % od cjelokupnoga broja žrtava rata. Iako su zaraćene strane osuđivale bombardiranje civila na deklaratornoj razini, pritisci i nužnosti uzrokovane ratom pogurali su moral u drugi plan. U prilog tomu Ó Gráda iznosi niz anketa javnoga mišljenja iz Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država koje ilustriraju da je javnost u demokratskim sudionicama rata bila jednako spremna prihvatiti civilne žrtve bombardiranja ratnih suparnika kao što je to bio i vojni vrh. S tim u vezi, demografska analiza civilnih žrtava zračnih napada upućuje na činjenicu da su najteže pogođene zemlje bile Njemačka i Japan, s okvirno 400.000 civilnih žrtava rata u svakoj.

U fokusu sedmoga poglavlja, naslovljenog „Migration, Displacement, and Ethnic Cleansing" (str. 277–319), nalaze se migracije civilnoga stanovništva potaknute ratnim zbivanjima. Ova cjelina analizira kretanje civilnoga stanovništva u Prvom i Drugom svjetskom ratu uzrokovano glađu i ratnim razaranjima, ali i migracije zlokobnijih uzroka poput etničkoga čišćenja te odvođenja civila na prisilni rad. Slično kao u prethodnom poglavlju, autor ističe da su migracije civila obilježile oba rata, no u brojčanom smislu ponovno se pojavljuje veliki nerazmjer u korist Drugoga svjetskog rata s obzirom na okvirnih 50 milijuna migracija naspram procijenjenih 17 milijuna koje su se odvile tijekom Prvoga svjetskog rata. Kad je u pitanju Veliki rat, autor inzistira na distinkciji između migracija stanovništva na zapadu Europe, temeljenih na izravnoj egzistencijalnoj prijetnji (primjerice bijeg belgijskoga stanovništva od njemačke vojske u Nizozemsku ili Veliku Britaniju), od migracija na istoku Europe, gdje takve prijetnje često nije bilo, no vlasti su samoinicijativno potaknule raseljavanje etničkih manjina što dalje od crta bojišnice prema unutrašnjosti zemlje zbog bojazni od nelojalnosti. Taj je fenomen poglavito obilježio zaraćena carstva, Osmansko, Rusko i Austro-Ugarsko, gdje su se vlasti bojale scenarija u kojem bi etničke manjine, uz pomoć ratnoga neprijatelja, pokušale ostvariti pravo na samoopredjeljenje. Najočitiji primjer, spomenut u prethodnim poglavljima, bio je tretman Armenaca od Osmanskoga Carstva. Što se tiče Drugoga svjetskog rata, ukupan broj raseljenih civila u Europi između 1939. i 1943. godine procjenjuje se na 40 milijuna stanovnika, no doda li se tome još 12 milijuna njemačkih izbjeglica protjeranih iz istočne i srednje Europe

u neposrednom poraću, broj se penje na preko 50 milijuna raseljenih civila. Upravo je tom segmentu migracije posvećeno najviše prostora (vjerujem da je to uvjetovano dostupnošću izvora), pa studija donosi analizu (ne)uspješne integracije etničkih Nijemaca povratnika u domovinu, odnosno mjeri njihov ekonomski uspjeh te zastupljenost u političkoj reprezentaciji u pojedinim njemačkim regijama.

Niz od posljednja tri, ujedno i najkraća, poglavlja otvara ono naziva „*No quieren*. Rape during World War I and World War II" (str. 319–341), koje se bavi seksualnim nasiljem te žrtvama silovanja. Još jednom je riječ o pojavi karakterističnoj za oba proučavana ratna sukoba te u obama autor pronalazi pojedine sličnosti. Primjerice, seksualni zločini počinjeni od vojski tijekom rata najčešće su bili primjeri individualnoga zločina i nediscipline, a rijetki su primjeri sistematično počinjenog zločina. Također, ističe Ó Gráda, najveći je problem nedostatak točnih procjena – broj žrtava često je preuveličan u propagandne svrhe ili umanjen zbog nedostatka prijavljenih slučajeva (posve je razumljivo da su tek rijetke silovane žene imale hrabrosti istupiti i prijaviti zločin). S tim u vezi autor se izuzeo od iznošenja vlastitih brojeva ili procjena, pa je fokus poglavlja na analizi dosadašnjih istraživanja i iznesenih brojeva, koje Ó Gráda najčešće tretira sa skepsom. U literaturi prisutan broj od otprilike 10.000 žrtava silovanja u Prvom svjetskom ratu mnogo je manji od broja koji je iznosio suvremeni tisak i propaganda, ali je također mnogo manji od procijenjenoga broja žrtava silovanja u Drugom svjetskom ratu – od 860.000 do preko 2 milijuna počinjenih zločina.

Pretposljednje poglavlje, naslova „Atrocities and Other Horrors of War" (str. 341–368), analizira izravne ratne zločine nad civilnim stanovništvom. I dok se prethodno obrađeni primjeri zločina nad civilnim stanovništvom mogu, donekle, dovesti u vezu s tehnološkim napretkom (žrtve bombardiranja, primjerice) ili osnaženim modernim državnim aparatom (poput holokausta), autor ističe da žrtve obrađene u devetom poglavlju pripadaju fenomenu koji je star kao i samo ratovanje. Što se tiče broja civilnih žrtava izravnih ratnih zločina počinjenih od vojnih snaga, ponovno se pojavljuje golem brojčani nerazmjer u korist Drugoga svjetskog rata pri usporedbi s Velikim ratom. S druge strane, u oba rata nasilje nad civilima često je proizlazilo iz, stvarne ili pretpostavljene, prijetnje od naoružanoga pokreta otpora, koji je zamaglio razliku između civila i vojnika. U tom smislu, vojske su zbog pretpostavljene suradnje civila s pokretima otpora pribjegavale otmicama, nasumičnim strijeljanjima te suđenjima bez procesa. Konačno, autor naglašava nerazmjer unutar strukture žrtava ratnih zločina Drugoga svjetskog rata. Primjerice, takva vrsta zločina bila je češća, sveobuhvatnija i sistematičnija na istoku Europe u odnosu na zapad, a odgovornost za većinu zločina leži na njemačkim i japanskim trupama u okupiranim područjima (izuzev sovjetskih zločina nad civilima u Poljskoj i na Baltiku).

Posljednje poglavlje, „Panic and Morale, Trauma and Resilience" (str. 368–392), analizira posljedice ratnih događaja na psihu i kolektivni moral stanovništva. Kako Ó Gráda naglašava, radi se o najteže mjerljivim posljedicama ratnih zbivanja, ujedno i najdugotrajnijim. Zato studija vremenski prekoračuje kraj samoga ratovanja te se bavi dugotrajnim posljedicama holokausta, zračnih napada, seksualnoga nasilja te raseljavanja na psihološko stanje žrtava. Tijekom dvaju svjetskih ratova sve su zaraće-

ne strane nastojale kontrolirati učinak loših vijesti kod kuće putem cenzure te unijeti strah i očaj među civile neprijateljskih zemalja propagandom ili, izravnije, prekidom opskrbe hranom i primjenom strategije zračnoga bombardiranja. Konačni cilj bio je podići moral kod kuće, odnosno slomiti volju civila u neprijateljskim zemljama te na taj način ubrzati kapitulaciju suparnika. Iako se znanstvena literatura sve češće bavi posrednim, psihološkim učincima rata na vojne i civilne osobe, autor zaključuje da je riječ o delikatnim, ako ne i kontroverznim temama s obzirom na to da se takve studije temelje na subjektivnim i teško mjerljivim doživljajima pojedinca. Preostalih stotinjak stranica knjige čine zaključak (str. 392–405), zahvale (str. 405–406), bilješke (str. 407–446), bibliografija (str. 447–503) te indeks (str. 505–510).

Autor u deset poglavlja neujednačenoga opsega donosi pregled različitih uzroka ozljeda ili smrti civilnoga stanovništva tijekom dva svjetska rata. U smislu proučavanih prostora, valja naglasiti da se radi o globalnoj, a ne europocentričnoj studiji, jer Ó Gráda u analizu uključuje i područja jugoistočne Azije, Dalekoga istoka te Afrike. Unatoč naslovu knjige, djelo nije vremenski ograničeno isključivo na period dvaju svjetskih ratova. Pojedina poglavlja donose analize koje uključuju i međuratne civilne žrtve, poput etiopskih civila stradalih u ratu s Italijom 1935., ili mjere učinak ratnih zbivanja na psihičko zdravlje civila desetljećima po samom završetku rata. Svakako valja pohvaliti autorov oprezan pristup s obzirom na to da samosvjesno propitkuje održivost studije uslijed temeljnih metodoloških problema kad je u pitanju definicija civila u kontekstu totalnoga rata ili definicija genocida. Autor također zazire od kvalitativnih i kvantitativnih analiza ondje gdje sačuvani izvori to ne dopuštaju, a zaključke i broj civilnih žrtava iznesen u dosad objavljenoj literaturi uzima s oprezom s obzirom na fragmentarno sačuvane izvore koji bi pomogli rasvijetliti čitavu situaciju. Zaključno, monografija Cormaca Ó Gráde opsežna je i sveobuhvatna analiza svih, ili gotovo svih, načina na koje su civili patili. No, ponajviše ih se dotiče površno. U tom smislu knjiga može poslužiti kao priručnik ili uvod u temu, no za dublje razumijevanje problematike zainteresirani čitatelj trebao bi se posavjetovati i sa studijama slučajeva iz nacionalnih i lokalnih historiografija koje, među ostalim izvorima, citira i sam autor.

Tizian Raspor

Nikola Perković, *Gospodarske prilike Karlovca i okolice u vrijeme uvođenja socijalističkog sustava (1945. – 1950.)* (Zagreb: Hrvatski institut za povijest – Alfa, 2025.), 297 str.

Godine 2025. u izdanju Hrvatskog instituta za povijest i izdavačke kuće Alfa objavljena je monografija povjesničara Nikole Perkovića *Gospodarske prilike Karlovca i okolice u vrijeme uvođenja socijalističkog sustava (1945. – 1950.)*. Ovo je autorova prva samostalna znanstvena monografija, proizašla iz disertacije „Gospodarske